

- России в области вероисповедания во второй половине XIX – начале XX веков: автореф. дисс. ... докт. ист. наук / О. П. Ершова. – М., 2000; Мошковцева В. В. Конфессиональная политика государства по отношению к старообрядцам во второй половине XIX – начале XX века (на материалах Вятской губернии): автореф. дисс. ... канд. ист. наук / В. В. Мошковцева. – Ижевск, 2002.
- ²⁷ Короткая Т. П. Старообрядчество в Беларуси / Т. П. Короткая, Е. С. Прокошина, А. А. Чудникова. – Минск: Навука і тэхніка, 1992.
- ²⁸ Гарбацкі А. А. Стараабрадніцтва на Беларусі ў канцы XVII – пачатку XX ст.ст. / А. А. Гарбацкі. – Брэст: Бр.ДУ, 1999; Горбацкий А. А. Старообрядчество на белорусских землях / А. А. Горбацкий. – Брест: БрГУ, 2004.
- ²⁹ Филатова Е. Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг. / Е. Н. Филатова. – Минск: Белорусская наука, 2006. – С. 11.

SUMMARY

Alena Filatava, Valiantsina Yanouskaya

Legislative framework for Orthodox Church and Old Belief of western provinces of Russian Empire in the end of 18th – beginning of 20th centuries; a historiography of the problem

The issues of strengthening the Orthodox Church position, of Russian Empire authorities attitude to old believers in imperial western provinces in the late 18th – early 20th centuries have not been studied thoroughly yet. At the threshold of the 21st century contemporary religion studies school took its shape in Russian, Ukrainian, Lithuanian and Belarusian historiographies. The scholars, belonging to this school, base their studies on a large number of archival materials and propose novel views and interpretations of the subject matter.

Key words: Russian Empire, western provinces, Orthodox Church, Old Belief, clergy.

Віталій ТЕЛЬВАК, Василь ПЕДИЧ, Вікторія ТЕЛЬВАК

«З історії релігійної думки на Україні» Михайла Грушевського в оцінках сучасників

Досліджується проблема рецепції праці Михайла Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» в історіографії першої третини XX ст. Проаналізовані критичні відгуки західноукраїнських, емігрантських та радянських суспільствознавців. Зроблено висновок про значну заполітизованість тогочасного грушевськознавчого дискурсу.

Ключові слова: Михайло Грушевський, «З історії релігійної думки на Україні», історіографія, рецензія, дискусія.

Проблема рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в середовищі його українських сучасників доволі добре вивчена в українській історіографії останнього двадцятиліття¹. Уважні студії тогочасних наукових дискусій довели, що автор «Історії України-Руси» сприймався в науці першої третини ХХ ст. як беззаперечний лідер вітчизняної гуманітаристики, що визначав перспективні напрямки її поступу та пропонував нові концептуальні інтерпретативні моделі. Звісно, багато йдеться і про дискусії, які супроводжували наукову творчість М. Грушевського. Особливо голосними суперечки довкола ідей видатного вченого стали в післявоєнний час, коли багато в чому слухна критика його державотворчої практики посилилася незадоволенням молодшої генерації українських учених (здебільшого представників львівської історичної школи) усталеними народницькими канонами, що врешті-решт спричинило стрімке конституювання державницької історичної ідеології. Але і в цьому разі, попри деяку різкість висловів опонентів М. Грушевського, спостерігаємо цілковитий пієтет до його колосальної наукової ерудиції та загальне визнання фундаментальності внеску великого історика до всіх сегментів української історіографії.

Утім, у творчій біографії засновника української національної історіографії була сторінка, котру його сучасники сприйняли однозначно критично, а подекуди й навіть різко осудливо. Мовиться про добре знану фахівцям працю «З історії релігійної думки на Україні», що була написана М. Грушевським на замовлення американських євангелістів в останні роки його емігрантського життя. Вихід цієї роботи фактично збігся з поверненням ученого до радянського Києва, що викликало одностайне обурення в середовищі українських емігрантів. Тож укотре в житті М. Грушевського критика його історіографічних ідей забарвилася в тони політичної кон'юнктури. Обставини написання та видання нариса «З історії релігійної думки на Україні» доволі повно досліджені сучасними істориками Церкви², тому зосередимося лише на проблемі рецепції цієї праці, що надалі залишається малознаною навіть для грушевськознавців.

Зрозуміло, що найбільше уваги нова книжка М. Грушевського привернула в середовищі істориків української Церкви. А оскільки основна її частина належала до греко-католицького клиру, то неважко було передбачити оцінку канву історіографічного дискурсу. У цьому переконуємось уже на прикладі розлогої

рецензійної статті Андрія Ішака – священика та церковного діяча, професора канонічного права й догматики православного Сходу в Богословській академії у Львові. Його критичний огляд з'явився на шпальтах львівського місячника «Нива», що, як зазначено в підtitулi видання, був «присвячений церковним і суспільним справам». Вже у вступі до рецензії викладено світоглядні засади, відповідно до яких критик пропонував оцінити нову роботу історика. А. Ішак стверджує: «Хто бувби сподівався, що саме Мих[айло] Грушевський, бувший професор української історії у Львові, піде в найми раціоналістам і пресвітеріянським киричникам, які приїхали до нас з Америки! А прецінь так є. Незбито переконаємося про це по прочитанню його послідної брошури п. з. «З історії релігійної думки на Україні», де автор просто продає свої дотеперішні погляди за долари і пособляє релігійній протицерковній агітації в нас»³.

Окресливши в такий спосіб свої світоглядні позиції, автор переходить до суті викладених М. Грушевським історико-релігійних ідей. На його погляд, у фокусі праці відомого вченого перебуває принципово хибна теза, що «українська суспільність не прийняла візантійського християнства без застереження», а залишилася під сильним впливом язичницького світогляду. Внаслідок цього, релігійна свідомість українців постає банальною мішаниною старого натуралістичного світогляду з православними доктринами та різними релігійними течіями, що проникали на наші землі з Балкан та Заходу. Звідси випливає авторський висновок, з яким завзято полемізує рецензент, що «протестантизм XVI віка став тим благодатним сонцем, що просвітило темноту української суспільности. Вона жадібно шукала нового слова і знайшла його в євангелицькiм руху, що опанував галицьку, волинську і білоруську шляхту»⁴. У такому контексті, на думку А. Ішака, традиційні українські релігійні обряди – православ'я та уніатство – постають «чорною реакцією», що збила національну еліту з правильного шляху й загальмувала цивілізаційний поступ всього народу. «Та ми сміємо крикнути на ціле горло: Ви помиляєтесь, пане професоре!», – емоційно заявляє рецензент. На його переконання, всі релігійні практики, поза традиційними для українців православ'ям та уніатством, покликані насамперед денационалізувати український народ та його провідників. Тому їх поширення заслуговує лише на загальне засудження.

Далі А. Іщак послідовно демонструє те, як «в наслідок пресвітеріанської тенденційності попадає Мих[айло] Грушевський в своїй брошурі в многі протирічності». Передовсім рецензент вказує на суперечливу оцінку постаті й церковної діяльності Петра Могили. Ця суперечливість полягає в разючій відмінності оцінок згаданого історичного діяча в монументальній «Історії України-Руси» та в рецензованій праці, де Могилі закидається хибність обраних релігійних орієнтирів у реформуванні української Церкви. У поясненні причин світоглядної еволюції М. Грушевського критик різкий і категоричний: «Ми думаємо, що зробили це пресвітеріанські доляри»⁵.

Значно гіперболізованими, за словами А. Іщака, є наведені М. Грушевським тези про поширеність реформаційних течій на українських землях. Тут критик також закидає авторові нарис тенденційність, вважаючи, що насправді прихильними до протестантизму переважно були представники польської шляхти, натомість українська еліта, а тим паче широкі народні маси залишалися при дідівській вірі. Ще менший вплив, переконує рецензент, здійснила Реформація на українське літературне життя тієї доби. Доводячи зворотне, пише А. Іщак, видатний учений заперечує відповідні місця з «Історії України-Руси» та виступає проти історичних фактів. І в цьому разі висновок рецензента є щодо авторської мотивації однозначним: «Гей, гей! Так і видно насильство Грушевського на власній совісті і наукових здобутках! Що то може всесильний доляр!»⁶.

Пояснюючи історіографічні підстави начебто помилкових міркувань автора «Історії України-Руси», А. Іщак сягає також тогочасної дискусії істориків-державників зі своїм учителем. Слідом за Іваном Кревецьким, рецензент твердить, що причиною хибних історіософських ідей М. Грушевського став успадкований ним народницький світогляд. Слідом за опонентами видатного дослідника його критик повторює: «При всіх наукових прикметах має Історія України-Руси Грушевського сю хибу, що брак в ній осередньої ідеї [Zentralgedanke] державної ідеології, яка присвічувала би через ті грубі і цінні томи»⁷. Така сама хибна риса приписується й нарисові історії релігійної думки. Згідно з А. Іщакком, «центральної провідної ідеї тут не знайдеш». Замість оспівування корисних впливів протестантизму, М. Грушевському потрібно було провідною ниткою своєї оповіді взяти минуле Унійної церкви – «цей найбільш

творчий прояв релігійної думки, що міг дати тривкі основи під організацію нашої церковної і державної незалежності від Москви і Польщі»⁸.

Відтак А. Іщак вкотре нарікає на необ'єктивність М. Грушевського в його історико-релігійній студії та протиставляє її виваженості «Історії України-Руси». Цілком несправедливо змальовуючи вченого меркантильним графоманом, його критик наголошує: «Наукова вартість, яку забезпечив Грушевський своїм поглядам в Історії України-Руси, в останній брошурі на многих місцях порушена і нагнута для відомих цілей американськими долярами»⁹. Цікаво, що в примітці до рецензії представники редакції фактично солідаризувалися з різкими висловами свого автора, зазначивши, що «М. Грушевський дійсно видав (і написав) свою книжку «З історії релігійної думки» за протестантські гроші». Для редакції ця обставина чомусь стала прямим підтвердженням необ'єктивності великого вченого, хоча відомо, що видання праць істориків завжди оплачують якісь особи чи установи.

Меркантильністю мотивувалося історіографічне зацікавлення М. Грушевського українським протестантизмом і в іншій рецензії, що з'явилася на сторінках «Записок ЧСВВ». Невідомий автор, який заховався за криптонімами Ф. С., писав: «Бувають книжки, яких історія повстання далеко інтересніша, ніж їх зміст»¹⁰. Потім рецензент в іронічному стилі описав обставини появи книги М. Грушевського, вказавши на її замовний характер і абсолютно «припадковий» зміст, адже «на історію сього рахітичного протестантизму досить одного аркуша», а решта тексту – це «хрестоматія про все можливе». Цим, власне, й зумовлена, на переконання критика, цілковита агітаційна безпечність нарису історії релігійної думки для широких мас українського народу, оскільки зрозуміти основну тезу автора в механічно сконструйованому наративі доволі проблематично.

Поряд із критикою змісту та загальної концепції твору, оглядач також звернув увагу на його структурні та мовностилістичні недоліки: «чогось більше непопулярного, неартистичного, важкого, непереглядного, нерівного, часом і суперечного, як у сій книжці – подумати собі годі. Се проста, механічна компіляція різних місць із більших менших і середніх підручників того самого автора, яка на сім місці для спеціаліста без вартости, а для пересічного читача неудобочтима. Про справжній розвій і значіння релігійної думки тут мало подибаємо цікавого, а силоміць притягання до теми всяких

прояв містичної психопатології примітивних людей в роді Мальованців викликає навіть несмак. Як-би хто мав багато зайвого часу і не менше вільного місця для рецензії, той мав-би безкрає поле для критики тверджень автора і полеміки з ним»¹¹.

У подальшій частині рецензії в цілком некоректному глузливому тоні, що не відповідав величині заслуг вченого перед українською наукою і був зовсім неочікуваним у церковному виданні, критик взявся демонструвати, а радше висміювати, численні логічні непорозуміння та стилістичні огріхи, віднайдені в тексті. Вдосталь повправлявшись у пошуку розмаїтих текстологічних вад і не знайшовши в книжці жодного позитиву, анонімний автор у характерному для всієї рецензії тоні підсумував: «Ми думаємо, що сього буде досить для схарактеризування сеї... нешкідливої книжки»¹².

Окрім оглядачів, з церковного середовища, появу праці «З історії релігійної думки на Україні» помітили й українські світські критики. Так, на шпальтах празького журналу «Суспільство» нову роботу М. Грушевського прорецензував його давній політичний опонент і директор Інституту громадознавства Микита Шаповал. Він також, не менш послідовно за українських церковних оглядачів, заходився віднотовувати недоліки у творі свого колишнього партійного соратника. Незважаючи на науково-популярне спрямування книги, вказане самим М. Грушевським у вступі до неї, критик поставив на карб авторові відсутність низки вузькоспеціальних сюжетів: «Популярно-наукові цілі, як це очевидно з тексту, означили і сам характер книжки: в ній нема глибших соціологічних узагальнень і пояснень, нема означення навіть самого соціального явища релігії, її соціальної ролі, її еволюції і історично-культурних перспектив. Ми мали-б право цього чекати з огляду на те, що книжка вийшла під титулом Соціологічного Інституту, впрочім як історична, а не соціологічна праця»¹³.

Відмовившись полемізувати з М. Грушевським щодо порушених ним численних історико-релігійних питань, М. Шаповал лише сухо перелічив проблеми, що складали змістовий кістяк нарису. Як і решта критиків не тільки цієї, а й інших наукових праць вченого, рецензент підкреслив мовностилістичні огріхи наративу. На завершення свого невеликого огляду М. Шаповал констатував: «Як і звичайно, мова і стиль проф. Грушевського носять відомі риси скуки і якоїсь штучности, ненатуральної простакуватости. Брак соціо-

логічних і філософічних пояснень і поглиблень теми робить її якоюсь сухо-обмеженою і мало цікавою. До шедеврів книжку залічити ні в якому разі не можна»¹⁴.

Світський дискурс в осмисленні нової історико-церковної студії М. Грушевського розвинув на сторінках наукового періодичного видання берлінського Українського наукового інституту Іван Мірчук. Його німецькомовний огляд виявився найбільш об'єктивним і виваженим. Рецензент насамперед привітав відновлення видатним ученим своїх наукових студій, перерваних роками війни та революції. Він відзначив: «М. Грушевський, який у своїй монументальній, знову продовженій після багаторічної перерви «Історії України» узагальнює всі явища в історичному бутті української нації, подає нам у представленому нарисі картину розвитку релігійної думки на Україні, починаючи з доісторичних часів і аж до дев'ятнадцятого століття»¹⁵. Далі І. Мірчук стисло ознайомлює читача зі змістом і структурою праці, вказуючи на її вдалу архітектуру. Цілком слушно, зауважує критик, автор нарису зосереджується не на історії провідних українських церковних конфесій, а на маргінальних релігійних практиках, що досі ще не були предметом серйозного обговорення у вітчизняній науці. Натомість потреба таких студій, наголошує оглядач, є очевидною, з огляду на кризу старого світогляду та пошуку українцями нових етичних орієнтирів після бурхливих подій війни та революції. Акцентуючи на піонерському значенні нової книги М. Грушевського, І. Мірчук закінчує свою рецензію словами: «Українська інтелігенція приділяла мало уваги цим явищам народного життя (йдеться про численні релігійні секти. – Авт.), але не зважаючи на власні релігійні переконання дослідника, весь комплекс проблем релігійного життя має велику соціологічну цінність, що особливо підкреслюється тим, що робота М. Грушевського є першою спробою у цьому напрямку»¹⁶.

Не менш критично, ніж більшість церковних і світських українських істориків, до праці «З історії релігійної думки на Україні» поставилися й радянські суспільствознавці. Особливістю їхньої рецепції було те, що історико-релігійний нарис М. Грушевського вони розглядали в загальному контексті його соціологічної спадщини. У публікаціях А. Річицького¹⁷, В. Юринця¹⁸, М. Рубача¹⁹ та багатьох інших радянських «грушевськознавців» релігієзнавчі пошуки автора «Історії України-Руси» піддавалися огульній критиці. З позиції вульгаризованого марксизму щойно згадані суспільс-

твознавці закидали М. Грушевському ідеалістичний підхід до інтерпретації феноменів людської свідомості, що в ті часи було рівнозначним відмові у фаховій компетентності.

Найпізніше з усіх на появу видання «З історії релігійної думки на Україні» відгукнулися самі її замовники – американські євангелісти. В мемуарного характеру статті давній приятель М. Грушевського та ініціатор написання нарису Василь Кузів поділився з читачами своїми спогадами про обставини створення праці й бачення самим автором її мети та завдань. Розлого цитуючи листи автора «Історії України-Руси» в цій справі, В. Кузів переконливо показав, що далеко не меркантильні мотиви спонукали М. Грушевського зацікавитися українським євангельським рухом – історик намагався віднайти те етичне вчення, котре однаковою мірою приймуть усі поділені політикою та ідеологіями українці, адже служителі православного та католицького культів надто заангажували себе в земні проблеми, щоб бути провідниками у світ «вічних» питань і загально визнаними арбітрами в складній ситуації осмислення причин поразки Визвольних змагань в 20-х роках ХХ ст.

Не називаючи на ім'я автора рецензії у львівській «Ниві» А. Іщака, В. Кузів назвав «підлими» його закиди на адресу М. Грушевського в замовному характері його нарисів. Навпаки, з листів всторика, які наводить В. Кузів, ми дізнаємося, що великий учений принципово відкинув пропозицію опублікувати свою роботу в одній з євангелістських друкарень в Америці, вирішивши всі видавничі клопоти взяти на свої старечі плечі. На переконання автора статті, М. Грушевський у цій праці постає як рідкісний тип українського інтелігента, який відчуваючи відповідальність за своїх одноплемінників, щиро переймається пошуками шляхів духовного відродження свого народу. «Він до реформаційних течій у нашій народі підходить у першу чергу зо становища вченого і громадського діяча, – стверджує в підсумку В. Кузів, – тим самим його голос у цій справі набирає загально-народного значіння, тому до його повинно уважно прислухатися ціле наше громадянство»²⁰.

Як бачимо, обговорення праці «З історії релігійної думки на Україні» М. Грушевського в науці 20–30 років ХХ ст. промовисто засвідчило значну шкоду від політизації та надмірної ідеологізації історіографічного дискурсу. Адже, за поодинокими винятками, усі згадані рецензенти книги видатного вченого не спромоглися відкинути власні ідеологічні амбіції та об'єктивно оцінити концепту-

альну модель і змістове наповнення цього фактично першого в українській гуманітаристиці нарису українського релігійного життя, глянувши на нього не крізь узвичаєну призму православ'я чи уніатства, а з позицій тих значно менш впливових релігійних конфесій, що на певних етапах історичної еволюції українського народу мали помітне поширення й за більш сприятливих обставин могли надати зовсім іншого виразу нашій духовній культурі. Критика, що прозвучала в другій половині 1920-х років, великою мірою спрофанувала творчі ідеї М. Грушевського – рецензенти з церковного середовища так і не змогли піднятися до розуміння творчого задуму автора, замість коректного історіографічного аналізу, запропонували читачеві власне бачення важливості їхньої конфесії. Світські ж оглядачі в своїх оцінках виходили передовсім з факту рееміграції вченого, засудження якого було загальником емігрантської періодики того часу. На жаль, такий несправедливий погляд на працю «З історії релігійної думки на Україні» став традиційним і протримався доволі довго – фактично, до кінця 80-х років минулого століття. І лише в наш час історико-релігійна студія М. Грушевського отримала виважену наукову інтерпретацію, в якій екстрапольовано її піонерське значення для вітчизняної історичної науки.

¹ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / Віталій Тельвак. – Київ–Дрогобич: Вимір, 2008.

² Див. докладніше: Ульяновський В. «З історії релігійної думки на Україні» / Василь Ульяновський // Грушевський М. С. Духовна Україна. Збірка творів. – К.: Либідь, 1994. – С. 545–549.

³ Іщак А. Др. О. Михайло Грушевський і його історія релігійної думки на Україні / Андрій Іщак // Нива. – Львів, 1925. – Ч. 9. – С. 293.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 297.

⁶ Там само. – С. 300.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С. 301.

⁹ Там само.

¹⁰ Ф. С. Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1923 // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1927. – Т. 2. – Вип. 3–4. – С. 459.

¹¹ Там само. – С. 460.

¹² Там само. – С. 461.

¹³ М. Ш. [Шаповал М.]. Михайло Грушевський. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1925 р. / Микита Шаповал // Суспільство. – Прага, 1925. – I–II. – С. 147.

- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Mirčuk J. Mychajlo Hruševskij: «Z istoriji religijnoji dumky na Ukrajinі». Lemberg, S 160, 1925 / J. Mirčuk // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Berlin, 1929. – Bd. 2. – S. 192.
- ¹⁶ Ibid. – S. 193.
- ¹⁷ Річицький А. Як Грушевський «виправляє» Енгельса / А. Річицький // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 183–190.
- ¹⁸ Юринець В. Український філософський фронт / В. Юринець // Прапор марксизму-ленінізму. – 1932. – № 5–6. – С. 181–194.
- ¹⁹ Рубач М. А. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії «трудового народу» (Соціально-політичні погляди М. С. Грушевського) / М. А. Рубач // Червоний шлях. – 1932. – № 5–6. – С. 115–135; № 7–8. – С. 118–126; № 11–12. – С. 127–136.
- ²⁰ Кузів В. М. Грушевський а евангельська справа / Василь Кузів // Віра і наука. Орган української евангельської реформованої церкви. – Коломия, 1935. – Ч. 8–9. – С. 2–3.

SUMMARY

Vitalii Telvak, Vasyi Pedych, Viktoria Telvak

Mikhajlo Hrushevsky's «From the history of religious thought in Ukraine» in the estimates of contemporaries

This article is devoted to the problem of reception M. Hrushevsky's work «From the history of religious thought in Ukraine» in the historiography of the first third of the twentieth century. The critical reviews of the Western Ukrainian, immigrant, Soviet social scientists are analyzed. The conclusion about the significant politicization of M. Hrushevsky's discourse of that time is made.

Keywords: Mikhajlo Hrushevsky, «From the history of religious thought in Ukraine», historiography, critical reviews, discussion.

Таїсія Сидорчук

До історії відзначення тисячоліття хрещення Русі-України: за матеріалами архіву Омеляна Прицака

У статті вперше аналізується комплекс документів особового архіву видатного українського вченого Омеляна Прицака, в яких відображено процес підготовки та відзначення 1000-ліття хрещення Русі-України. Головну увагу звернуто на принципи систематизації даного комплексу документів в архіві вченого, а також зміст і особливості матеріалів «Гарвардського Проекту» та роль Українського наукового інституту Гарвардського університету в його розробці і реалізації.

Ключові слова: тисячолітній ювілей, архівна колекція, архівний документ, Гарвардський Проект.